

BUDJET TASHKILOTLARIDA BYUDJETDAN TASHQARI MABLAG'LARNI JALB QILISH VA ULARDAN FOYDALANISH HOLATI TAHLILI

Xudaykulov Amir Melikulovich

*Termiz Davlat universiteti Buxgalteriya xisobi va audit kafedrası
mudiri, PhD., dosent v.b*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10501075>

Abstract: *In this article, information is reflected in the analysis of the state of attracting and using extra-budgetary funds in budget organizations.*

Key words: *clarification of goals and objectives, budgeting, financial and management accounting system, asset management system.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada budget tashkilotlarida byudjetdan tashqari mablag'larni jalb qilish va ulardan foydalanish holati tahlili borasida ma'lumotlar o'z aksini topadi.*

Kalit so'zlar: *maqsad va vazifalarni aniqlashtirish, budjetlashtirish, moliyaiviy va boshqaruv hisobi tizimi, aktivlarni boshqarish tizimi.*

O'zbekiston sharoitida davlat moliyasini boshqarish tizimidagi islohotlarning eng asosiysi g'aznachilik tizimini to'liq joriy qilishdir. Davlat budjeti ijrosida foydalanilayotgan g'aznachilik tizimi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlariga mos holda davlat xarajatlarini samarali boshqarishga yo'naltirilganchora-tadbirlar yig'indisidan iborat. Bu chora-tadbirlar Davlat budjetining xarajatlari ijrosidagi davlat xaridlarini amalga oshirish mexanizmini hamda joriy va dastlabki nazorat samaradorligi bo'yicha dolzarb masalalarni qamrab oladi.

Budjet mablag'laridan maqsadli foydalanish va xarajatlarini samarali ijrosini ta'minlash ustidan nazoratni kuchaytirish uchun bosqichli nazoratni to'liq joriy qilishni taqozo etadi. Ya'ni, budjet tashkiloti kontragentdan tovarlar sotib olish (ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish) to'g'risida ofertani (taklifni) qabul qilibolganidan so'ng, shartnomani aktseptlaydi (imzolaydi) va g'aznachilik bo'limidan ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim etadi. Yuridik majburiyat vujudga kelishi uchun, shartnomaning ro'yxatdan o'tkazilishi talab qilinadi. Budjetdan mablag' oluvchilar tomonidan oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish jarayonlarida, g'aznachilik bo'linmalari tomonidan baholar nazoratini tashkil etish, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining tegishli buyruqlari asosida amalga oshiriladi. Mahsulotlar(xizmatlar, ishlar)ni xarid etish bo'yicha shartnomalar tender yoki konkurs (tanlov) savdolari orqali amalga oshiriladi va bundan ko'zlangan asosiy maqsad optimal baholardan sifatli mahsulotlarni xarid etishdan iboratdir. Baholar optimalligi va budjet mablag'laridan maqsadli foydalanishni nazorat etish, amalga oshiriladigan xaridning yuqori samarasini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Baholar monitoringi tizimidagi mavjud muammolar sifatida quyidagilarni

ko'rsatish mumkin:

- tovarlar va xizmatlar bahosi to'g' risida tizimlashgan tarzda axborot olishning yetishmasligi (ayniqsa respublika hududlari bo'yicha);
- mavjud baholar monitoringi tovarlarning assortimenti (sifati, texnik va boshqa muhim tavsiflari)ni hisobga olmaydi;
- baholar monitoringi amalga oshirishda transport xarajatlarini hisobga olishni tartibga soluvchi mexanizm yetishmaydi;
- ayrim oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasi tomonidan taqdim etilgan baholar, joylarda o'rnatiladigan baholar bilan keskin farqlanadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda budjet jarayonida o'rta muddatli rejalashtirish mexanizmini joriy qilishga dastlabki urinishlar bo'layotganligini va budjet xarajatlarining natijaviyligini ta'minlovchi nazorat qilish mexanizmining endigina shakllanayotganligini e'tirof etish lozim.

Iqtisodiyotni markazdan turib boshqarish hukm surgan mamlakatlarda boshqa qator g'arb davlatlari kabi, budjetni tayyorlashda «xarajatli budjet» usulidan (zatratiy metod) foydalanib kelingan. «Xarajatlarga asoslangan budjetni tuzish» usuli resurslarni rejalashtirish va taqsimlashning shunday bir usulidirki, bunda resurslar va ularni sarflashdan erishiladigan natijaviylik juda kuchsiz bo'lib hisoblanadi, chunki xarajatlar usulida asosiy e'tibor mavjud resurslarga qaratiladi.

O'z navbatida, «natijaga qaratilgan budjetlashtirish» strategik maqsad va vazifalarni asosiy maqsad qilib o'z oldiga qo'yadi, davlat tashkilotlari faoliyatlari natijasidan ijtimoiy-iqtisodiy natijalar kutadi. Bu esa barcha resurslarni ma'lum bir dasturlar orqali sarflanishi orqali amalga oshirBudjetlashtirish tartib-qoidalari to'g' risidagi qonun hujjatlari;

1. Moliya organlari (Iqtisodiyot va moliya vazirligi) dasturlarini moliyalashtirishbo'yicha uslubiyotini ishlab chiqishi;
2. Maqsad, vazifalar va ularning ko'rsatkichlarini guruhlash bo'yichako'rsatmalarni ishlab chiqish;
3. Dasturni baholash va monitoringini yuritish.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, metodologiyalar asosida amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlar ko'rib chiqiladi. Albatta, har bir islohotning umumiy metodologiyasi mavjud ekan, islohotlarni belgilash va amalga oshirish bosqichlari zarur hisoblanadi. Shu boisdan, mamlakatimizda joriy etilajak budjet amaliyotini uning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib bosqichma-bosqich amalga oshirishmuhimdir.

Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish amaliyotini joriy etish bosqichlari:

1. Umumiy islohotlar:
  - a) Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish amaliyotini joriy etish uchun tarkibiy tuzilmalarni ishlab chiqish;
  - b) Natijaga yo'naltirilganbudjetlashtirish amaliyotini joriy etishningme'yoriy-huquqiy, qonunchiligini ishlab chiqish;

v) Natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish amaliyotini joriy etishning metodikasi (uslubiyoti)ni ishlab chiqish;

g) hukumat faoliyatlarini moliyaviy tashkil etish. 2. Joriy islohotlar:

a) moliya yili doirasida davlatning natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish amaliyotidagi funktsiyalari, vazifalari va maqsadalarini aniqlash;

b) Natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish tizimida budjet klassifikatsiyasini ishlab chiqish;

v) Natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish amaliyotini informatsion-analitik boshqarish tizimini ishlab chiqish;

g) an‘anaviy, rejalarni boshqarish tizimidan natijaviylikni boshqarish tizimiga o‘tish.

O‘zbekistonda natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish amaliyotini joriy etishning bir qator elementlari bor bo‘lib, ularni amalga oshirish keyingi islohotlarining natijalariga bevosita ta‘sir etadi. Bular NYB tizimining tarkibiy elementlari bo‘lib, ular 3 guruhga bo‘linadi.

Natijaviylikka yo‘naltirilgan budjetlashtirish tizimining asosiy elementlari bo‘lib, ular quyida keltirilgan:

1. Strategik rejalashtirish:

- maqsad va vazifalarni aniqlashtirish;

- maqsad va vazifalarni amalga oshirish ko‘rsatkichlari ro‘yxati;

- talablar qo‘yish: ob‘yektivlik, o‘lchovlilik, adekvatlik, vaqtga moslik, ko‘rsatkichlarning chegaraviyligi;

- maqsad va vazifalarni muhimligi nuqtai nazaridan tabaqalashtirish;

- ko‘zlangan maqsad va vazifalarni amalga oshirishning kompleks chora-tadbirlari.

2. Moliyaviy boshqaruv va monitoring tizimi:

- dasturlarni amalga oshirishda o‘rta muddatli budjetlashtirish;

- ko‘rsatiladigan bir birlik xizmat tannarxining hisob-kitobi;

- davlat xaridlarining umumiy tizimi;

- budjet mablag‘laridan foydalanish nazorati;

- moliyaviy va boshqaruv hisobi tizimi;

- aktivlarni boshqarish tizimi;

- ichki audit tizimi («samarali audit»);

3. Natijalarni boshqarish:

- ko‘rsatkichlar monitoringi;

- kamchiliklarni nazorat qilish;

- umumiy holdagi kamchiliklarning sabablarini oydinlashtirish;

- vaziyatni o'nglash maqsadida (moliyaviy va boshqaruv sohasida) tezkor(operativ) chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

- muqobil dasturlarni ishlab chiqish;

- erishilgan natijalar doirasida ma'muriy, boshqaruv va moliyaviy qarorlarqabul qilish.

Budjet tizimida budjet klassifikatsiyasi muhim tarkibiy qism hisoblanadi. Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish amaliyotida ham budjet klassifikatsiyasi o'ziga xoslik kasb etmasada qolgan budjet tizimlaridan, ammo tarkiban farqlarga ega. Aytib o'tish kerakki, budjet klassifikatsiyasi bevosita budjet tizimini tartibga solishda muhim ahamiyatga ega.

Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish tizimining budjet klassifikatsiyasi quyidagicha tasniflanadi:

1. Iqtisodiy klassifikatsiya (ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, moliya va boshqalar);

2. Funktsional klassifikatsiya (ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, marifiy, ta'lim, mudofaa, sport va boshqalar);

3. Moliyalashtirish manbalari klassifikatsiyasi (soliqli daromadlar, soliqsiz daromadlar, tiklanmaydigan (qaytarilmaydigan) pul mablag'lari);

4. Tashkiliy tuzilish klassifikatsiyasi (davlat budjeti daromadlari va xarajatlari, respublika budjeti daromadlari va xarajatlari, mahalliy budjetlar daromadlari va xarajatlari);

5. Dasturni amalga oshirish va investitsiyalash faoliyatiga ko'ra (qisqa, o'rtava uzoq muddatli; ichki mablag'lar yoki xorijiy investitsiyalar ishtirokida va boshqalar).

Ma'lumki, davlat budjetining bir qator funktsiyalari mavjud. Jumladan:

1. Taqsimlash funktsiyasi;

2. Nazorat funktsiyalari.

Bugungi kunda ko'pgina iqtisodiy adabiyotlarda davlat budjetining rag'batlantirish funktsiyasiga ko'p urg'u berilmayapti. Buning sababi, ko'pgina davlatlarda surunkali budjet defitsiti yuzaga kelishi bilan davlat moliyasining beqarorlashishiga olib kelmoqda. Albatta, budjet taqchilligi mavjud sharoitda rag'batlantirish masalalaridan ko'ra nazorat funktsiyasi ilgarilaydi. Shu boisdan, bir funktsiyaning o'rnini ikkinchi funktsiya egallaydi.

Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish tizimida budjetning rag'batlantirish funktsiyasi ham yaqqol namoyon bo'ladi. Jumladan, har bir budjetdan mablag' oluvchilar (moliyalashtiriluvchilar) o'zlarining maqsadli-dasturiy loyihalarini amalga oshiruvchi tashkilotlar olingan mablag'larni tejashga harakat qiladilar. Bu esa tashkilotlar ixtiyorida qoluvchi, keyinchalik esa faoliyatlarini kengaytirishga vapirovardida jamiyat uchun muhim tadbirlarni amalga oshiruvchi yetakchi bo'g'inga aylanishiga sabab bo'ladi. Shu boisdan, natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish amaliyotini joriy etish jamiyat uchun muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu tariqa natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish tizimining funktsiyalari:

1. Taqsimlash funktsiyasi;

2. Nazorat funktsiyasi;
3. Ragʻ batlantirish funktsiyasidir.

Natijaga yoʻnaltirilgan budjetlashtirish tizimini joriy etish avvalida budjet mablagʻlarining baholash koʻrsatkichlariga eʼtibor qaratish muhim sanaladi. Masalani oydinlashtirish maqsadida uch budjet tizimi va ularning koʻrsatkichlarinikeltirgan holda ularning integrallashuvi asosidagi jarayonni koʻrib oʻtamiz.

Texnik samaradorlik – pirovard maqsadlarga erishish uchun optimal variantdagi texnik jarayonlardan olingan samaradorlik. Budjet mablagʻlarining samarali taqsimlanganligi – soʻnggi natijalarga erishish uchun budjet mablagʻlarining samarali taqsimoti (taqsimotdan oʻzgarmagan holda).

Budjet mablagʻlarining samarali taqsimlanganligi – soʻnggi natijalarga erishish uchun budjet mablagʻlarining samarali taqsimoti (taqsimotdan oʻzgarmagan holda).

Taqsimlangan mablagʻlarning ijtimoiy-iqtisodiy samarasi - xarajatlar doim ham samarali boʻlishi uchun (texnik samaradorlik, budjet mablagʻlarining samarali taqsimlanganligi, texnik samaradorlik nuqtai nazaridan), ammo umumiy dasturni amalga oshirishda barcha jihatlarning koʻzlangan natijalar bera olishligi zarurdir.

Koʻrinib turibdiki, har bir budjet tizimi va ularning koʻrsatkichlari natijaga yoʻnaltirilgan budjetlashtirish tizimini toʻldiradi. Buning sababi, Oʻzbekistonda bugungi kunda budjet parametrlarini ishlab chiqishda normativ asoslarda va oʻtganyilgi budjet parametrlaridan foydalanilgan holda ish koʻriladi. Aynan natijaga yoʻnaltirilgan budjetlashtirish tizimini joriy qilinishining dastlabki boschiqlarida ana shu tuzilmani qoʻllash maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. Oʻzbekiston Respublikasining «Byudjet kodeksi 2013 yil 26 dekabr
2. Oʻzbekiston Respublikasining “Soliq kodeksi” 2019 yil 30 dekabr)
3. Oʻzbekiston Respublikasining “Buxgaltetriya hisobi toʻgʻrisida”gi Qonuni. 2016 y. 13 aprel
4. «Davlat ijtimoiy sugʻurtasi boʻyicha nafaqalar tayinlash va tartibi toʻgʻrisida Nizom» Oʻz.R. AV. tomonidan 2002 yil 8 mayda № 1136-son bilan ruyxatdan oʻtgan
5. Mehmonov S.U., Karimova Z.X.,Tursunov A.S. Byudjet tizimi. Darslik. –T.: “Iqtisod-Moliya”, 2018. -544 b.
6. Tuychiyev A.J., Ostonokulov A.A., Ibragimov K.Sh., Tursunov A.S. Byudjet hisobi. Darslik. – T.: “Iqtisod-Moliya” 2018. 428 b.